सङ्गृहीतोपनीतानां पतनीत्वमेव सम्बन्धे बोधिते याजनादीनां सङ्गृहीतानां सद्यः पातहेतुत्वं पूर्वोक्तसमन्वादिवचनादेकैकेषां संवत्सरेणैव चतुर्भिरेव संसर्गत्रयं चतुर्भिर्मासैः संसर्गद्वयेऽष्टभिर्मासैर्भोजनादारेण पातहेतुत्वमूहनीयम्। तत्र क्षत्रेति पदस्य याजनादिकर्मत्रयेऽशक्तत्वात् किञ्चान्वितानभिधानलभ्यं तत् तदा च निरपेक्षाणामेवान्वितानभिधानप्राप्तत्वादनुषङ्गाधिकरणन्यायाच्च तन्त्रता सत्यपि तन्त्रताभिधाने न सङ्गत्यः सर्वेभ्यो दर्शपौर्णमासावित्यत्रेव सङ्गत्यवबोधकस्य इत्यसमासादेरभावात्। न वा तन्त्रतायां सङ्गत्यो नियतः गर्भाधानानां सङ्गदयप्राजापत्यात्, पशूनामभेदित्वात् व्यभिचारात् पततीति पाठस्य राज्ञाऽविचिकित्सितत्वाच्च कथं पततीति पदाकृतिः। न च सुमन्तुवचने याजनादीनामन्यतमेन वत्सरेण पातावगमादर्थान्निश्चितैः सद्यः पात इति कल्पनीयं निरपेक्षश्रुतिविरोधात् वक्ष्यमाणप्रकारेण वचनद्वयसामञ्जस्यसम्भवात्। उच्यते। गुरुलघुभेदेन द्विविधं याजनादिकं भवति तत्र गुरुणा ज्ञानकृतेन याजनादिना एकेनैव सद्यः पातः तेनैवाज्ञानकृतेन वारद्वयाभ्यासात्। लघुयाजनादावज्ञानकृते वत्सरेण पातः तस्मिन्नेव ज्ञानकृते वत्सरार्द्धेनेति व्यवस्था। तथा हि याजनं योनिसम्बन्धमित्यत्र देवलवचने पतितेन सहोषित्वा पूर्ववचने ज्ञानत्रिति पदसम्बन्धाज्ज्ञानकृतत्वं दर्शितम्। गुरुत्वं च देवलवचनेनैव याजनाध्यापनयोरुपसंहाराद्दर्शितम्। यथा देवलः "याचाद्यादृतनियमशुश्रूषादिभिस्त्रयीविद्योपादानमध्ययनं तस्य चाचारान्वयः प्रक्रमसामर्थ्यभक्तिशीलशुश्रूषोपेताय शिष्याय प्रदानमध्यापनम्। पशुक्षीराज्यपुरोडाशसोमौषधिचरुप्रभृतिभिर्हविर्भिः खदिरपलाशाश्वत्थन्यग्रोधोदुम्बरप्रभृतिभिः समिद्भिः शुक्लशुद्धोदूखलमुसलकुठारखनित्रशूर्पदार्षदमर्दभ्यावपवित्रपात्रभाजनादिभिर्भोपकरणैरुद्गाहोमध्वर्युब्रह्मादिभिर्ऋत्विग्भिः काम्यनैमित्तिकानां पशुप्रभृतिपूर्वकाणां यथोक्तदक्षिणानां क्रमाणां कर्मणां यजनम् एतेन याजनं व्याख्यातम्"। प्रक्रमः उद्यमः। अत उपनयनपूर्वकमध्यापनं ज्योतिष्टोमादियज्ञानां याजनं च गुरु, तस्माद्दर्शपौर्णमासं परिचयमात्रं गुरु मन्त्रश्रोत्रादिनाध्यापनात्, स्त्रीयादिना पतितान्नब्राह्मणयाजनं वा ब्राह्मणस्य, तदभेदेन पतितस्य ब्राह्मणयोगमनपतित शूद्रागमनयोर्गुरुत्वात्। सह भोजनं पतितान्नस्य पतितेन सहैकपात्रे भोजनं गुरु। उपनयनं विना वेदाध्ययनम्, कृष्टादिद्रव्ययाजनं पतितस्य ब्राह्मणीगमनं अपतितस्य पतितेन सहैकपात्रे भोजनं पतितोच्छिष्टभोजनं वा पूर्वोक्तयाजनाद्यपेक्षया लघु। देवलवचने ज्ञानतो गुरुणा याजनादिना संवत्सरेण पतनमिति गम्यते। ज्ञानतः सकृत्कृतेन येन पतनं तेनाज्ञानतो वारद्वयाभ्यासेन। अज्ञानतो वत्सरेण येन पतनं तेन ज्ञानतः षण्मासैरिति वचनद्वयसामञ्जस्यं तथा च लघुयाजनविषये संवर्तः "एभिः संसर्गमायाति यः कश्चिद् कामतोऽर्थितः। षण्मासानवृटमेकं वा ब्रह्मकृच्छ्रमाचरेत्"। कृच्छ्रतद्द्वारलाभ्येव स्वरसः। अतएव सुमन्तुराह "याजनं योनिसम्बन्धं तथैवाध्यापनं द्विजः। ज्ञात्वा सद्यःपतेत् ज्ञानात् सह भोजनमेव च। अज्ञानादथ वा भोजात् कुर्याद्दध्यापनं द्विजः। संवत्सरेण पतति सहाध्ययनमेव च"। अत्र पूर्ववचनं गुरुयाजनादिपरं द्वितीयवचनं लघुयाजनाद्यर्थम्। न च ज्ञानाज्ञानाभ्यामेव सद्योवचनसंवत्सरवचनयोः सामञ्जस्यं भविष्यति किं गुरुलघुव्यवस्थापनेनेति वाच्यं ज्ञानकृतादज्ञानकृतस्यार्द्धम् अज्ञानकृतात् ज्ञानकृतस्य द्वैगुण्यं युक्तं यतः "ज्ञात्वाकामकृते यत्तद्द्विगुणं बुद्धिपूर्वके" इति वचनात् अज्ञानविप्रकर्षस्यादृष्टत्वात्। देवलेन याजनादिवचनस्य गुरुयाजनादावुपसंहृतत्वाल्लघुवचने याजनाद्यजनाद्यजनतस्तस्याद्गुरौ व्यवस्था। अत्र गुरुसंसर्गकालं निरूप्याधुना लघुसंसर्गकालो निरूप्यते। तत्र भवदेवेनोक्तं याजनादिभ्यो लघूनां यानासनशयनैकपङ्क्तिभोजनानां चतुर्णां चतुराश्रमाणामेकसंसर्गनिवारणानां मिलित्वा सप्तानां ज्ञानतो वत्सरेण पातहेतुत्वमज्ञानतो वत्सरद्वयेनेति तदेतत्प्रमाणशून्यं इत्थानर्देशादेरभावात्। जिकनस्तु "आसंवत्सरात् पतति पतितेन सहाचरन्। सह यानासनाभ्यामिति" विष्णुवचने द्वयोर्ज्ञानिर्देशात् यानासनादीनामुत्तरार्धे मध्यादेकेनचित् संसर्गद्वयेन वत्सरेण पात एकैकस्तु वत्सरद्वयेन एभ्योऽपि संचापादेर्लघुत्वात् प्रकृतयानादेर्द्विगुणकालेन सांख्यापादकत्वम् एतच्च ज्ञानतः "ज्ञानात् संवत्सरं नरः" इति वचनात् अज्ञानादेतद्द्विगुणकालेनेति। तच्च तथाभावमपि इत्थनिर्देशात्। यथा मनुः "संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन्। याजनाध्यापनाद्यौनात् न तु यानासनाशनात्"। यथा याजनादिना प्रत्येकमज्ञानाद्वत्सरेण पातः तथा न यानादिभिः एभिश्च मिलितैर्यानादिभिः। कथं पु